

Kolumbárium v Husově sboru

Člověk je člověkem od chvíle, kdy pohřbívá své mrtvé. Archeologické nálezy dokazují, že naši dávní předkové se od zvířecích hominidů odlišili rituálními pohřby, výrobou nástrojů a estetickými výtvarnými projevy. Tyto kulturní znaky – ne jen velikost mozkovny – jsou zřetelným důkazem polidštění opice.

V minulosti se vyvinuly různé způsoby pohřbů – do země ve skrčené poloze, do hrobky nebo pod mohylu z hlíny a kamení, do vody, spálení těla a uložení popela do urny, mumifikace, ale třeba i odevzdání těla mrchožravým ptákům ve speciálních věžích. Dodnes tyto rozmanité způsoby některé národy praktikují a pokládají je za součást své kultury, dokonce svého náboženství.

Archeologie na našem území nachází jak kostrové pohřby, tak urny s popelem, buď v navršené mohyle, nebo na zvláštním popelnicovém poli. V dobách, které označujeme jako doba kamenná, doba bronzová a doba železná, na našem území žili lidé různých kultur, různého etnického původu, a zřejmě i rozmanitých náboženských představ a zvyků. Až sem při stěhování národů od 6. století po Kristu začaly pronikat slovanské kmeny, přinášely si jako svůj obyčej pohřby žehem – ale současně pod vlivem vyspělejších civilizací přecházely i ke kostrovým pohřbům do země.

Křesťanský pohřeb?

Křesťané už od počátku upřednostňovali pohřeb těla do země nebo do hrobky. Navázali tak na židovskou tradici. U Židů spálení těla nebo upálení člověka znamenalo nejtěžší trest a největší potupu. Křesťané také argumentovali tím, že člověk má být po smrti vzkříšen, aby mohl předstoupit k poslednímu soudu. Teologicky se ale otázka vzkříšení těla interpretovala různě. Situaci později změnila také teologická teze, že soud nastává ihned po smrti, takže co se potom děje s tělem, není důležité. V každém případě se křesťanské pohřební rituály a vůbec vztah křesťanů ke smrti už od počátku lišily od praxe „pohanských“ národů a kultur. Proto když se křesťanství stalo na troskách římské říše prakticky jediným univerzálním náboženstvím a převzalo tak od řecké a římské civilizace a kultury úlohu jednotícího tmelu společnosti a světa, prosadilo „kostrový“ pohřeb do země nebo do hrobky jako jedinou přípustnou formu pohřbu. Tuto praxi zastávaly prakticky všechny křesťanské církve až do 20. století.

Mezitím se ale – v závěru 19. století – ve světské (sekulární) společnosti Západu začaly ozývat hlasy, že ukládat těla do země je nemoderní a nedůstojné současného člověka a že rozumnější a hospodárnější a hygieničtější by bylo těla spalovat. Kremace (*cremare* – latinsky spalovat) se pro mnohé stala symbolem pokroku, osvobození od náboženských předsudků. Takzvané kremáčnické hnutí mělo v našich zemích velkou podporu mezi intelektuály a národními buditeli.

Důraz na rozumnost a efektivitu byl pokračováním osvícenství, jež v našich zemích mělo třeba podobu racionalizačních reforem zaváděných císařem Josefem II. Jedním z jeho opatření bylo nařízení přehledné organizace v uspořádání hřbitovů. Takže už od přelomu 18. a 19. století musely být hřbitovy z hygienických důvodů dále od lidských sídel, pohřbívát se muselo do určité hloubky a hroby měly mít patřičné rozestupy a uspořádané musely být v pravoúhlých uličkách. V podstatě logickým pokračováním těchto racionálních a ekonomických zásad musely být další úspory místa a ještě vyšší míra hygieničnosti. To splňovala kremace a následné ukládání uren do urnových pohřebišť nebo kolumbárií.

Josefínské reformy ale nedokázaly zcela odstranit z minulosti přežívající praxi oddělených hřbitovů pro katolíky a nekatolíky, případně bezvěrce. Katolická církev nedovolovala na hřbitově, pokud jí formálně právně náležel, pochovat nikoho, než jen řádně pokřtěného katolíka. Pokud se ale hřbitov stal majetkem obce nebo státu, směli se zde už v průběhu 19. století pohřbívát všichni bez rozdílu. I toto byl jeden z důvodů, proč veřejnost začíná volat po větší rovnosti, „demokratičnosti“ i v pohřebnictví.

Kremační hnutí

Kremační hnutí podporovali samozřejmě především lidé, kteří se víceméně otevřeně rozcházeli s církví, s vírou, náboženstvím. Tedy především liberálové, socialisté, ale i zednáři, a ovšem i vzdělanci zastávající „vědecký světový názor“, v čele s předními přírodovědci a lékaři. Myšlenka „pohřbu žehem“ se zdála jednak pokroková, ale současně taky trošku romantická, protože tehdy Evropou táhla vlna módního orientalismu a nadšení pro Indii a její duchovní proudy. Jakýsi maharádža, který zemřel za svých cest po Evropě, se zde nechal zpopelnit tradičním indickým způsobem, což způsobilo velký rozruch a upoutalo velikou pozornost, zejména v bohatších kruzích, znalých světa. V roce 1873 německý konstruktér Friedrich Siemens nechal patentovat pec ke spalování lidských těl. A už v roce 1876 bylo otevřeno první krematorium, kupodivu v italském Miláně, v baště katolicismu. Katolická církev pochopitelně ostře protestovala a všemožně bránila podobným praktikám. Navzdory tomu bylo další krematorium otevřeno už roku 1878 v Německu. Následovala krematoria v Anglii, ve Švédsku, ve Švýcarsku. Roku 1911 legalizovalo spalování těl Prusko. Ovšemže se kremáčnické hnutí šířilo snáze v protestantských zemích, v roce 1910 bylo v Německu už 23 krematorií. Nepochybně v tom byl i osten kritiky namířený proti katolicismu.

V českých zemích podporovala myšlenku spalování těl inteligence, jak německy mluvící, tak česká. Především to byli vzdělanci liberálně a levicově orientovaní, ale i národovci, včetně známých českých národních buditelů. Aktivisty

se stali Jindřich Zhoř, pražský městský lékař (dnes bychom řekli hygienik), a Vojtěch Náprstek, slavný cestovatel a zakladatel národopisného muzea. Dovolávali se i známých literátů, jako byl Karel Havlíček Borovský, Božena Němcová a Jan Neruda. Nejdříve vznikl Spolek pro spalování mrtvol (1899) a pak spolek Krematorium (1909). Částečně byl ideovým motivem i odpor vůči Rakousku a proti římskému katolicismu. Argumentovalo se i tím, že pohřeb žehem je stará slovanská tradice.

První krematorium na našem území paradoxně vzniklo v roce 1915 v Liberci. Paradoxně proto, že si je nechali postavit tamní Němci, a to v souladu se zákony sousedního Pruska. Rakouské zákonodárství ale kremace nepovolovalo.

Spalování nebožtíků tak u nás bylo umožněno až po vniku Československa, a to poprvé v Liberci roku 1918, zprvu ještě zpola ilegálně, od roku 1919 pak oficiálně, na základě zákona, který prosadil Jaroslav Kvapil, ředitel Národního divadla a současně poslanec, a ovšem taky svobodný zednář.

Nová masarykovská Československá republika byla pokroková a liberální a protirímská, a proto podporovala budování krematorií. Krematoria byla tehdy ve světě pozoruhodná svou architekturou. V každém případě se snažila výrazně se odlišit od tehdy běžných sakrálních budov, zejména katolických. Vracela se k odkazu antického klasicismu, ale nebála se ani zcela nových avantgardních projevů, jako byl kubismus, bauhaus nebo funkcionalismus. Podíleli se na nich nejlepší architekti doby, ale i ti, jejichž sláva a jména teprve později doznají věhlasu. Pozoruhodné je třeba krematorium v Pardubicích (1923, Pavel Janák, styl později označený jako art deco, krematorium známe například z filmu *Spalovač mrtvol*), v Nymburku (1924, Bedřich Feuerstein a Bohumil Sláma ve stylu geometrického purismu a devětsílské avantgardy), v Brně (1929, Arnošt Wiesner, čistě funkcionalistické, s odkazy na architekturu starého Egypta), v Olomouci (1932, Alois Sajtar, funkcionalismus). Architektonicky zajímavé bylo i krematorium v Ostravě (1925, Vlastislav Hoffmann, styl kubistický), které bylo ale bohužel v roce 1979 zbořeno.

„Teologie“ žehu

Katolická církev, a nejen v tehdejším Československu, urputně brojila proti kremacím, nedovolovala církevní obřady, ani na svých pohřebištích ukládat urny s popelem. U nás argumentovala třeba tím, že jde o zvyk „pohanský“, že jej prosazují převážně Němci a zednáři. Není divu, že se naopak ke kremacím hnutí o to rozhodněji hlásili ti, kteří se s katolicismem chtěli otevřeně rozejít – například spiritisté, volnomyšlenkáři nebo po roce 1920 příslušníci nově vzniklé Církve československé. Spiritisté ani „Čechoslováci“ neměli eminentní ideový zájem na pohřbu žehem, ale hodil se jim jako výrazný symbol pokrokovosti a protirímského postoje. Zvláštní je, že i když teologicky vzato ani katolická církev nemuselo na spálení nebožtíka nic principiálního vadit, její teologické a hierarchické elity byly zkrátka konzervativní, bránily se pokroku a brzdily modernizaci ve všem.

Za této situace není divu, že nová Církev československá už od dvacátých let propagovala pohřeb žehem – a aby ho „uživatelsky“ usnadnila, zřizovala ve svých objektech první kolumbária. Tehdy nebylo ještě úplně snadné umístit urnu s popelem na veřejné pohřebiště – buď tomu bránily formální překážky katolicky spravovaných hřbitovů, nebo prostě veřejné mínění ještě nedospělo k patřičné toleranci. Tak vznikla poměrně zvláštní praxe, že v řadě sborů Církve československé bylo zřízeno vnitřní kolumbárium. Někde se našly vhodné prostory oddělené od vlastní bohoslužebné místnosti, ale často byly skříňky pro urny umístěny k zadní stěně chrámového prostoru. Neznalý návštěvník se dodnes diví, proč jsou v leckterém Husově sboru urny...

Dalo by se to vyložit i „teologicky“: Křesťané už v prvních staletích, kdy byli v římské říši ještě krutě pronásledováni, museli často pohřbívat své zemřelé tajně, v Římě třeba v podzemních katakombách, protože věděli, že jejich hrob by byl zhanoben nebo odstraněn, kdyby někdo zjistil, že jde o pohřbeného křesťana. Stávalo se pak, že i své bohoslužby a obřady museli konat v podzemí, fakticky na hrobech svých zemřelých, většinou mučedníků, ctěných jako svatých. Odtud povstala středověká katolická praxe, že v oltáři by měly být správně uloženy ostatky nějakého světce. Nicméně obecná myšlenka, že církev tvoří společenství živých a mrtvých, že církev je současně ta pozemská, dosud zápasící, i ta vítězná, už v nebesích, je přijatelná pro všechny konfese. Církev československá husitská, která se pokládá za prostředníka mezi tradicí katolickou, pravoslavnou i protestantskou, tak v tomto ohledu bezděčně navazuje na středověkou praxi, jež byla osvícenskými reformami Josefa II. přerušena. Katolická církev vždy připouštěla, aby významné osobnosti byly pohřbeny přímo v jejich kostelích. Československá církev to pozměnila tak, že kdokoli z věřících může být pohřben ve sboru. Ve 30. letech se z toho stala strategie funerální kultury této církve. Nikdo ale nebyl nucen ke kremaci ani k umístění urny právě do sboru.

Největší vnitřní kolumbárium je v Husově sboru v Praze na Vinohradech. Vzniklo adaptací divadelního sálu v suterénu. Podobné je i v Husově sboru v Olomouci. V Ostravě jsou poměrně velká vnitřní kolumbária v Husově sboru v Radvanicích a na Slezské Ostravě. Jsou ale pragmaticky umístěná uvnitř bez valné architektonické úpravy. Menší jsou třeba v Heřmanicích a v Hrabůvce. Venkovní kolumbárium přiléhající k budově Husova sboru je v Ostravě – Zábřehu. Vzniklo ihned po dostavění sboru v roce 1932, zaplňovat se začalo až později. Je poměrně velké, nyní je zde 260 schránek, každá na 6–8 urn. Má charakter pěkného venkovního pohřebiště s důstojnou intimní atmosférou.

Filosofie a teologie smrti

Dodnes je otázka těla komplikovaná z teologického, filosofického i právního hlediska a nepanuje jednota představ ani v církvích, ani v jednotlivých zemích či společenských kruzích a vědeckých oborech. Přemýšliví lidé všude na světě reflektují jak své vlastní kulturní a civilizační tradice, tak podněty z jiných zemí a jiných náboženství a pokoušejí se je kombinovat s různými vědeckými teoriemi a filosofickými koncepty, aby dali průchod svému aktuálnímu životnímu pocitu a symbolický výraz svému existenciálnímu nastavení právě i ve věci tak svrchovaně lidské, jako je nakládání s vlastními tělesnými ostatky. Člověk nemusí být věřící, ani nábožensky nebo duchovně založený, ale člověkem je tehdy a právě taky proto, že si o sobě nemyslí, že je jen hmota, že je jen živočich jako jiná zvířata. A ona dimenze, která nás odlišuje od zvířat a přírodnin, se projevuje kultivovanou symbolikou, jíž můžeme zjednodušeně říkat kultura, a jejímž jedním nápadným znakem je právě specifické nakládání s mrtvým tělem a provádění obřadů při loučení, jež jsou výrazem respektu k důstojnosti člověka jako osoby. To, že se navíc zabýváme otázkami, jako je definování počátku lidského života a přesného okamžiku smrti, jako je problém odlišení hodnoty života a hodnoty osoby, nebo dokonce jak máme nakládat s mrtvými novorozenci nebo potracenými plody, či amputovanými částmi těla, je součástí neklamných známek naší humanity.

V katolické církvi se věří v sílu přímluvných modliteb. Člověk se sice může modlit přímo k Bohu, či konkrétně a jednotlivě k Otci, Synu a svatému Božímu duchu – ale může také poprosit o přímluvu další svaté osoby nebo nadzemské bytosti, které už jsou v nebi a jejichž přímluva by tak mohla mít větší váhu. Tak se katolíci – ale i pravoslavní – modlí k Panně Marii, k různým světcům, ale i andělům a archandělům, ale vlastně se skrze ně obracejí k Bohu. Protestanti tuto praxi obvykle odmítají. Proč chodit oklikou, když lépe je přece obracet se k Bohu přímo. Proto jeden z nápadných znaků evangelíků je absence kultu svatých a minimální uctívání Panny Marie.

Další rozdíl mezi katolíky a protestanty spočívá v představách o tom, co se děje s člověkem po smrti. Katolická církev věří v takzvaný očistec, což je doba i místo, kde člověk po smrti očekává na definitivní poslední soud nad celým světem. V očistci má člověk údajně ještě teoreticky možnost odčinit některé své hříchy a viny, za něž by mohl být odsouzen do zavržení (pekla). Buď to si je prostě odpyká časem, anebo mu mohou být odpuštěny, třeba právě na základě přímluvných modliteb. Odtud pochází praxe zádušních mší, sloužených za někoho zemřelého, jehož duše přebývá dosud v očistci, a také modliteb za zemřelé, nejlépe právě na místě jeho pohřbu, u hrobu. Protestanti tuto víru teologicky odmítli. V praxi to ale vede k poměrně odlišnému chápání smyslu a významu hrobu. Pro evangelíky je hrob prostě hrob, místo, kde je s důstojností uložen někdo drahý, místo, na němž je možno symbolicky připomínat jeho památku, ale nic víc. Smrtí je životní dráha člověka uzavřena a není už žádná jiná možnost, jak ovlivnit Boží rozhodnutí, je jen důvěřivé spolehnutí na Boží milost a spravedlnost. To vede k tomu, že katolíci zpravidla chodí na hroby svých blízkých častěji, zapalují tam světla, nosí květiny, ale to vše hlavně proto, že se tam modlí za spásu jejich duší. Evangelíci nemají žádné zvláštní důvody prokazovat zemřelým a jejich hrobům větší úctu, než je ta základní občanská, plynoucí z prosté lidské důstojnosti. I to byl jeden z důvodů, proč, když už k reformačnímu rozštěpu došlo, byly zpravidla důsledně rozděleny i hřbitovy. Ty evangelické se pak vyznačovaly nápadnou prostotou a jednoduchostí a střízlivou výzdobou.

Memento mori (Pamatuj na smrt!)

V průběhu 19. a 20. století se v učení křesťanských církví odehrály modernizační procesy a teologie se přizpůsobila poznatkům filosofie a věd. Dotklo se to i představ o vzkříšení či zmrtvýchvstání. Dnes už se v intelektuální reflexi víry, ať katolické, nebo evangelické, nezastává trochu naivní a zjednodušený názor, že mrtví vstanou k věčnému životu i se svými obnovenými hmotnými těly. Ostatně křesťanství vzešlo z židovského judaismu, který uvažuje striktně monisticky, to znamená, že neodděluje duši a tělo, ducha a hmotu, ale vnímá je jako nerozlučnou jednotu. A evangelia byla původně sepsána řecky, protože celý Ježíšův příběh se sice odehrával v Palestině, ale bylo to v době a prostředí helénistickém, ovlivněném řeckou a římskou kulturou. Řecká filosofie ovšem ostře oddělovala duši a tělo, ducha a hmotu. Na tuto dichotomii (rozštěp) ale křesťanství nepřistoupilo. Argumentovalo tím, že koneckonců i v řečtině existují dva výrazy pro tělo – *sarx* a *sóma*. *Sarx* je tělo doslova jako maso, tělo fyziologické. Ale *sóma* je tělo spíše ve významu nějakého tvaru, celistvého útvaru nebo ještě spíš znaku, symbolu. To například apoštol Pavel detailně vysvětluje ve svých listech raným křesťanským obcím. Moderní teologie, stejně jako moderní filosofie, ví, že se zjednodušujícím rozpolcením člověka na tělesnou složku a od ní zcela odlišnou složku duševní nebo duchovní už si nevystačíme. Filozofové vědí, že ani mysl, lidské vědomí, není něco čistě abstraktního, zcela nehmotného, že mysl sice potřebuje mozek, v jehož neuronových drahách myšlenky elektricky probíhají, ale fakticky nemůžeme ani myslet, stejně jako ani být, bez těla, tedy jeho údů, masa, krve, a to i v onom tvarovém, symbolickém smyslu. Módní neurovědy, které nám sugerují, že člověka a jeho myšlení a vědomí je možno zcela redukovat (převést) jen na elektrochemické signály zpracovávající informace, jsou dnes většinou myslitelů odmítány jako zjednodušené. Člověk není mentální kyborg, nahraditelný počítačem se superinteligencí. Stejně jako ovšem není nějakou astrální bytostí, jíž Bůh vtělil do živočišného těla. V přemýšlení o člověku se dnes filosofické a teologické disciplíny vzájemně doplňují a obohacují. O tom, jak může člověk překonat fakt své vlastní smrtelnosti, můžeme něco vypovídat jen velmi nemotornými pojmy a vágními tezemi. Pokud to o sobě víme, neuvízneme v pasti dogmatických nauk, formulovaných navíc právníckým

jazykem, kvůli nimž v minulosti vznikalo tolik neblahých sporů, jdoucích až do krve, vedoucích až k válkám. Co chce říct výraz „vzkříšení“ či „zmrtvýchvstání“, je nutno stále znovu, a snad lépe, adekvátněji našim současným představám, vykládat (interpretovat), a to s intelektuální pokorou, která ví, že každá taková interpretace bude nedokonalá a jen dočasná. Pokoušíme se zkrátka formulovat svou víru či představu, jak může člověk čelit dramatickému a tragickému údělu konečnosti své individuální existence. Budeme-li přitom mluvit o duchu či duši, vzkříšení a zmrtvýchvstání, o smyslu života, věčnosti bytí, budeme-li užívat teologické nebo filosofické pojmy a výrazy, je v podstatě jedno, protože vždy se to bude dít „s bázní a chvěním“ před nevysslovností tajemství Člověka. A i toto všechno bychom si mohli uvědomovat a připomínat třeba právě nad hroby svých blízkých, při pomýšlení na svou vlastní smrt.

Bez ohledu na to, je-li člověk katolík nebo protestant, je-li křesťan nebo vyznavač jiného náboženství, dokonce je-li věřící či neznaboh, cit jisté piety má každý, ten patří k univerzálním lidským hodnotám. Dokonce by se dalo říct, že jakási představa, že po smrti se s nebožtíkem ještě něco děje, je člověku přirozeně vrozená, že ji intuitivně zastává snad každý, i když ji neartikuluje do podoby nějakého věroučného systému. Proto máme potřebu vyrovnávat se se smrtí nějakým rituálem, který nám vlastně usnadňuje psychicky, psychologicky onu ztrátu v sobě zpracovat. A to i tehdy, jde-li třeba o ztrátu milovaného zvířete – jak dokazují četné hřbitovy psů, které i u nás v poslední době vznikají. Ostatně kdo kdy nepohřbíval – třeba jakoby jen symbolicky, s dětmi – ptáčka, křečka, koťátko... Jak už bylo řečeno: Člověk je člověkem od chvíle, kdy pohřbívá své mrtvé.

Tabuizace smrti, vyhoštění smrti

Moderní, sekularizovaná (zesvětštělá) společnost sice vytěsnila náboženství z veřejného života, odsunula církve (církve) z dominantního postavení ve světě, ale tím se ještě nevyrovnala se všemi palčivými otázkami a problémy svého bytí. Zejména fakt vlastní smrtelnosti se jeví jako pozemskými prostředky neřešitelná překážka na cestě ke štěstí a pocitu naplněného života. Moderní člověk se ovšem naučil „řešit“ tyto problémy tím, že na ně nemyslí, že myšlenky na ně odsouvá na jindy. Víme dobře, že tím, že to necháme na jindy, na zítra, se věci často jen zhoršují. Přesto jsme ono vytěsňování a zamlčování a odsouvání učinili součástí svých životních i celospolečenských strategií. Nemoc, bolest a strast nechceme mít na očích, a proto ji z domácností a rodin vymístíme do chorobinců a starobinců. Naprostá většina lidí umírá v nemocnicích nebo ústavech. Hřbitov jsme ostatně zřídili až daleko za městem také do značné míry z těchto důvodů. Naučili jsme se obejít se i bez obřadů rozloučení. Zejména Češi jsou v této sekularizaci (zesvětštění, odnáboženštění) mistry světa. Většina pohřbů (ve větších městech až 90 %) se koná takzvaně bez obřadu, tedy bez shromáždění příbuzných a smutečních hostů, bez květin, bez hudby, bez řečníka. Sociologové ale zjistili, že nakonec většina rodin nějakou formu „obřadu“ vykoná, v soukromí, v nejužším kruhu blízkých, fakticky ale hodně „laicky“, neuměle, spíš instinktivně, vlastně přirozeně, takže možná „pohansky“. I tím se ale potvrzuje, že potřeba pohřebního rituálu patří k antropologickým konstantám.

Vladimír Šiler, červen 2022

NEŠPOR, Zdeněk R.; NEŠPOROVÁ, Olga. „V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí.“ Čtyři pohledy na vývoj křesťanského hnutí v české společnosti. *Soudobé dějiny*, 18, 2011, č. 4, s. 563–602.

NEŠPOROVÁ, Olga. Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. *Soudobé dějiny*, 14, 2007, č. 2–3, s. 354–378.

NEŠPOROVÁ, Olga. 2013. *O smrti a pohřbívání*. Brno: CDK, 2013.

NEŠPOR, Zdeněk. Pohřební zvyklosti mladé církve. Prolegomena k nekrogeografii Církve československé husitské (a pravoslavné) v meziválečném období. *Lidé města*, 2015, č. 3, s. 401–422. Dostupné z:

<https://lidemesta.cuni.cz/LM-774-version1-nespor.pdf>

NEŠPOR, Zdeněk R. „Lepší, jasnější a rozumnější názor na život – žeh. Křesťanské hnutí v českých zemích na konci 19. a v první polovině 20. století.“ In: HAVELKA, Miloš a kol. *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Červený Kostelec: P. Mervart, 2012, s. 313–326.

NEŠPOR, Zdeněk R. „Národní krematoria.“ Idea a realizace spalování mrtvol v meziválečném Československu. In: BARTLOVÁ, Milena a kol. *Co bylo Československo. Kulturní konstrukce státní identity*. Praha: Umprum, 2017, s. 92–102.

SVOBODOVÁ, Markéta. *Krematorium v procesu sekularizace českých zemí 20. století. Ideové, stavební a typologické proměny*. Praha: Ústav dějin umění AV, 2013.

KOTRLÝ Tomáš. *Pohřebnictví. Právní zajištění piety a důstojnost lidských pozůstatků a ostatků*. Praha: Linde, 2013.

KOVÁŘ, Jan; PEŘINKOVÁ, Martina; ŠPATENKOVÁ, Naděžda a kol. *Hřbitov jako veřejný prostor*. Praha: Gasset, 2014.

ONDRAČKA, Lubomír; KROPÁČEK, Luboš; HALÍK, Tomáš a kol. *Smrt a umírání v náboženských tradicích současnosti*. 2. vyd. Praha: Cesta domů, 2017.

ŠIKLOVÁ, Jiřina. *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013.

JÖCKLE Clemens. *Memento mori, historie pohřbívání a uctívání mrtvých*. Praha: Knižní klub, 2000.

www.pohrebiste.cz